ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

УДК 373.5.016:821.161.1/.2(091)(477)

DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2019.64-1.1>**Н. В. Гоголь**

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови, літератури та методики навчання
Глухівського національного педагогічного університету
імені Олександра Довженка

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК КУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ ДО НАВЧАННЯ ЛІТЕРАТУРИ У НАУКОВО-МЕТОДИЧНІЙ ДУМЦІ 10–30-Х РР. XX СТОЛІТТЯ

У статті висвітлено стан і перспективи розвитку проблеми реалізації культурологічного підходу до навчання літератури (російської та української) в закладах загальної середньої освіти як УРСР, так і УНР у 10–30-х рр. XX століття. На основі вивчення архівних документів, навчальних планів, програм, підручників, аналізу наукових розвідок учених з'ясовано, що зазначена проблема не була об'єктом системного дослідження та рефлексії досвіду вітчизняної літературної освіти. Доведено, що в окреслений нами історичний період в умовах розбудови радянської школи на комуністичних засадах відбувались оновлення і трансформація всієї системи шкільної освіти і літературної зокрема. З'ясовано, що ідеї гуманізації освіти на основі взаємодії мистецтв, закладені провідними педагогами та методистами у XIX століття, подавались через принцип наочності (В. Голубков, М. Рибнікова, С. Касторський, Г. Розенблат та інші). Підкреслено, що культурологічний підхід до навчання літератури в школі зводився до інтернаціональних заідеологізованих догм, визначених численними партійними постановами, були відсутні методичні рекомендації щодо використання суміжних видів мистецтв на уроках літератури. Акцентовано на тому, що в період існування УНР відбувалось пожевлення процесу розвитку педагогічної науки, історії педагогіки та методики літератури, культурологічна спрямованість літературної освіти набирала виразного формувального значення в контексті українського виховного ідеалу. З'ясовано, що українськими вченими-методистами (О. Дорошкевич, І. Огієнко, С. Русова та інші) розкрито багатоцільовий потенціал літературної освіти, втілено ідеї активізації пізнавальних інтересів учнів, розвитку їхньої творчої самостійності, вмінь усного і писемного мовлення тощо.

Доведено, що здобутки методичної думки 10–30-х рр. XX століття, незважаючи на помітну суперечність між надбаннями дореволюційної та радянської шкіл, стали основою для подальших педагогічних пошуків засновників української методики літератури та плідними передумовами ефективної літературної освіти на культурологічних засадах другої половини XX – початку XXI століття.

Ключові слова: радянська школа, національна школа періоду УНР, уроки літератури (української та російської), культурологічний підхід до навчання літератури, принцип наочності.

Постановка проблеми. Освіта, рівень культури, самостійність мислення, допитливість, прагнення досягнути закони розвитку природи і суспільства є яскравими виразниками суспільного поступу відповідно до вимог свого часу, які презентують цінні педагогічні здобутки певного історичного періоду. В умовах Нової української школи виникає потреба вивчати історію розвитку методики літератури як важливого складника пізнання історичного процесу розвою літератури. Компетентнісні орієнтири сучасної шкільної освіти посилюють тенденцію реалізації культурологічного підходу до навчання, зокрема й літератури, а відтак і формування загальнокультурної компетентності учнів. У сучасних педагогічних

і науково-методичних працях проблема культурологічного підходу до вивчення літератури розглядається як багатовекторна, а саме через визначення ефективних чинників його реалізації в процесі навчання української та зарубіжної літератури, розроблення методичної системи культурологічного аналізу творів літератури, обґрунтування синтезу вивчення літературного тексту та творів інших видів мистецтва, розкриття соціокультурної, морально-етичної, гуманітарної, естетичної спрямованості освітнього процесу тощо. Вивчення процесу реалізації культурологічного підходу в теорії та історичній практиці вітчизняної шкільної літературної освіти дає змогу оцінити її сучасний стан, глибше розглянути й усвідомити

динаміку педагогічних явищ, характерних для певних суспільно-політичних і соціально-культурних умов, розкрити особливості навчання літератури на культурологічних засадах. Проте підходити до спадщини минулого потрібно свідомо, вибірково, критично, звертаючи увагу на найцінніші педагогічні ідеї, які можуть бути корисними для навчання, виховання і розвитку сучасних школярів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Важливим контекстом для висвітлення проблеми нашого дослідження стали наукові розвідки сучасних учених-педагогів, які розглядають актуальні питання освіти, її історії та сучасності: історію освіти, педагогічної думки, громадсько-просвітницького руху в Україні (Л. Березівська, Н. Гупан, Н. Дічек, М. Євтух, Н. Коляда, О. Петренко, О. Радул, О. Сухомлинська, В. Федяєва та інші); педагогічну спадщину відомих словесників (І. Албул, М. Богуславський, О. Головинська, Н. Демченко, Т. Донська, С. Єлпатьєвський, В. Ісаченко, А. Кришко, І. Мандельштам, Г. Меркін, Л. Новаківська, М. Халанський, Н. Цветкова та інші).

Проблемі культурологічного підходу в освіті присвячені праці І. Балхарової, Є. Бондаревської, М. Бастуна, В. Гури, І. Зязюна, А. Погодіної, Є. Фортунатової, І. Колмолгорової, О. Рудницької, В. Сластьоніна, Г. Тарасенко, О. Тюрдьо та інших учених. Аспекти реалізації культурологічного підходу в умовах шкільного літературного навчання знайшли своє відображення у методичних працях учених (Т. Бугайко, А. Вітченко, Н. Волошина, В. Гладишев, С. Жила, О. Ісаєва, Ж. Клименко, О. Куцевол, В. Маранцман, Л. Мірошніченко, Є. Пасічник, В. Пустохіна, З. Рез, С. Сафарян, Г. Токмань, В. Шуляр, Т. Яценко та інші).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз науково-методичної літератури дав змогу констатувати, що проблема культурологічного підходу до навчання літератури (російської та української) в закладах загальної середньої освіти як УРСР, так і УНР у 10–30-х рр. XX століття не була об'єктом системного дослідження та рефлексії досвіду вітчизняної літературної освіти.

Мета статті – на основі аналізу та вивчення архівних документів, навчальних планів, програм, підручників, наукових розвідок учених щодо проблеми дослідження, конструктивно-критичного осмислення зазначеної проблеми окреслити ґенезу реалізації культурологічного підходу в теорії та практиці вітчизняної шкільної літературної освіти у 10–30-х рр. XX століття.

Виклад основного матеріалу. У 1920-х рр. у зв'язку з глибокими політичними і соціально-економічними змінами в Україні відбувалась трансформація освіти і педагогічної науки, почалася розбудова радянської школи. Змінилося

соціальне замовлення, розроблялись принципово нові освітньо-виховні концепти [1, с. 141]. Наприклад, у Декларації Народного комісаріату освіти УРСР (1920) проголошувалась ідея утвердження пріоритету формування людини нового соціалістичного типу, зміщувались акценти виховання особистості від родинного до громадського. Виникало чимало суперечностей між системами навчання дореволюційної та радянської шкіл, що виявлялися у протиставленні виховних ідеалів, вимог щодо функціонування освітніх систем тощо. На цій основі докорінної перебудови потребували система шкільного навчання, а також фахова підготовка педагогічних кадрів.

Становлення і розвиток шкільної методики як науки був зумовлений пошуком оптимальних методів, прийомів і форм навчання та виховання, прагненнями педагогів досягти рівноваги між тим, що вивчати, і тим, як навчати. У перші роки становлення радянської влади в умовах формування радянської школи на класових засадах поширилась негативна тенденція відведення художній літературі допоміжної, ілюстративної ролі, внаслідок чого шкільний курс її викладання був позбавлений системності побудови, а художні твори штучно співвідносилися з певними історичними подіями [2, с. 101].

Висунуті педагогами та методистами другої половини XIX століття (Ц. Балталон, Ф. Буслаєв, В. Водовозов, В. Стоюнін, В. Острогорський, К. Ушинський та інші) ідеї гуманізації освіти на основі взаємодії мистецтв, виховання естетичних смаків в учнів, їх інтересу і любові до літератури й рідної мови були покладені в основу принципів навчання літератури в школі у період становлення радянської шкільної літературної освіти. Проте у багатьох працях учених-методистів залучення на заняття літератури іншого виду мистецтва подавалося через принцип наочності, що нівелювало закони сприймання художньої культури, збіднювало твір як естетичну модель світу через відсутність освоєння глибинних знань про його особливості та художню мову. Наприклад, у добу становлення системи радянської освіти у методиці літератури панували вульгарно-соціологічні тенденції. Літературу було поставлено служінню пануючій в державі ідеології, що не могло не вплинути на методику її викладання. Будь-які спроби відірвати літературу від політики завершувались поразками. Удару зазнали як змістовий (часто критеріями відбору літературних творів для вивчення у школі була не їх естетична довершеність, а «класовість», «народність», «партійність» тощо їх змісту), так і операційний (аналіз переважно зводився до характеристики персонажів за соціальними групами) аспекти вивчення літератури в школі. Культурологічний підхід до навчання літератури обмежувався інтернаціональними заідео-

логізованими догмами, визначеними численними партійними постановами.

Радянський державний і партійний діяч В. Чубар гнівно заперечував будь-які спроби українських письменників відірвати літературу від політики: «В літературі відбивається життя країни та громадські рухи: література – це шлях до піднесення культурного рівня людності, а в наших умовах – підвищення культури трудящих мас та вихованні їх у певному ідеологічному напрямі... Пролетарська творчість навіть і в літературі та мистецтві повинна бути класовою» [3, с. 336].

У перші роки радянської влади на з'їздах учителів неодноразово піднімалося питання про використання наочності на уроках літератури. Наприклад, 1917 р. на I Всеросійському з'їзді словесників М. Сидоров у своєму виступі пропонував задля естетичної освіченості учнів, усвідомлення ними «стилю епохи» під час вивчення літературних творів на уроках ознайомлювати дітей із мистецтвом живопису та скульптури. Цінними, на нашу думку, є погляди вченого щодо необхідності введення до програм підготовки вчителя-словесника у вищому навчальному закладі курсу історії мистецтв.

У перші роки становлення радянської школи у навчально-методичній літературі були відсутні методичні рекомендації щодо використання суміжних видів мистецтв у процесі вивчення художніх творів, основна увага приділялась застосуванню на уроках літератури наочних посібників у вигляді малюнків, схем, діаграм тощо. У 20-ті рр. не було й сталих навчальних підручників, а ті, що виходили, мало або й узагалі не ілюструвалися. Лише у 1928 р. вийшла хрестоматія В. Голубкова «Робоча книга з літератури. 8-й рік II ступеня», до якої було уміщено репродукцію картини В. Васнецова «Три богатирі» без методичних рекомендацій щодо роботи над творами мистецтва. «Хрестоматія. Дев'ятирічка. Книга для II відділення сільської школи» автора І. Сверчкова, що видавалася у розглянутий нами період, також була не досить ілюстрованою.

Водночас у методиці літератури за часів радянської доби активно запроваджувалися нові методи і форми організації навчальної діяльності на уроці, а саме: Дальтон-план, метод проєктів, лабораторний метод, самостійне читання художніх творів, виконання письмових творчих робіт, унаочнення прочитаного, інсценізація художніх творів, шкільні літературні вечори тощо. Виховання школярів розглядалося передусім як процес формування особистості, здатної до активної пізнавальної діяльності та зорієнтованої на певні духовні та моральні цінності.

Однією з основоположних для радянської методики навчання літератури була тенденція літературного виховання. Ще на початку XX століття

А. Климентов (1906), визначаючи роль читання у формуванні особистості, розглядав його як джерело знань, засіб розвитку мислення та мовлення учнів, морального й естетичного впливу на них [4, с. 107]. У радянській Україні освіта і виховання підростаючого покоління проголошувалися основними пріоритетами, спрямованими на формування духовного світу та самосвідомості учнів [5, с. 310].

У період встановлення радянської влади в Україні відбувалась політика українізації, метою якої було утвердження більшовицької ідеології серед місцевих національних кадрів. Проте політика українізації створювала умови для розвитку національної науки, зокрема гуманітарної. Характерною особливістю тогочасної національної шкільної освіти було введення до навчальних дисциплін української словесності як важливого чинника впливу на виховання підростаючого покоління.

У 1917–1920 рр. в Україні, незважаючи на соціально-економічні та політичні труднощі, відбувалось поживлення процесу розвитку педагогічної науки, історії педагогіки та методики літератури. Переважна більшість наукових розвідок періоду Української Народної Республіки (1917–1920) була присвячена актуальним питанням розбудови школи та освіти на засадах народності, гуманізму та патріотизму. Основним лейтмотивом наукових розвідок українських учених-педагогів (О. Астряб, В. Дурдуківський, О. Дорошкевич, К. Лебединцев, О. Музиченко, В. Родников, С. Русова, С. Черкасенко, О. Чепіга та інші) була ідея побудови національної системи народної освіти. Варто зазначити, що в умовах становлення національної школи чітко окреслювалася тенденція щодо культурологічної спрямованості літературної освіти, яка набирала виразного формувального значення в контексті українського виховного ідеалу. Провідні українські учені-методисти (С. Русова, О. Дорошкевич, І. Огієнко та інші) апелювали до багатоцільового потенціалу літературної освіти, пропагували ідеї активізації пізнавальних інтересів учнів, розвитку їхньої творчої самостійності, вмінь усного і писемного мовлення тощо.

І. Огієнко, розробляючи методологію виховного навчання, підкреслював культурологічне значення національної освіти, що формує у молоді загальнолюдські ідеали, вкорінені в народній скарбниці моральних цінностей, – людяність, порядність, патріотизм, честь, державницьку свідомість тощо, тому в духовному відродженні народу українській літературі відводилася чільна роль [6]. Навчальні програми з літератури у 20-ті рр. XX століття орієнтували на виховне значення літературного навчання та поглиблення набутих учнями теоретико-літературних знань, удосконалення їхніх аналітичних умінь, важливість дослідження форми

художніх творів, що певною мірою врівноважувало змістовий і формальний аспекти навчального процесу [7, с. 32].

О. Дорошкевич у першій праці з методики навчання української літератури «Українська література в школі. Спроба методики» (1921) підкреслював культурологічне значення шкільної освіти. Учений-методист переконував, що «без культури народ не прийме як слід національних і навіть соціальних принципів», не зможе перейнятися почуттям патріотизму й відповідальності за волю і незалежність України [8, с. 47–53]. Згодом О. Дорошкевич трактував виховання як розвиток в учнів пізнавальної активності, волі до продуктивної діяльності та «здійснення ідеальних цінностей» [8, с. 6–7]. Учений у своїх наукових концепціях фахово розкривав проблему культурологічних засад літературної освіти, акцентував на важливості таких її компонентів: психологічних передумов вивчення літератури; урахування міжпредметних і міжмистецьких зв'язків; аналізу образних складників художнього тексту; доцільності біографічного контексту вивчення твору; запровадження позакласних форм вивчення літератури в школі; використання можливостей кабінетної системи у навчанні літератури [9, с. 226–227].

Цінним надбанням методики О. Дорошкевича є визначення психологічних засад вивчення літературного твору, утвердження необхідності розуміння читачами психологічного змісту твору та авторського задуму щодо зображення характеру літературного героя, осмислення форми художнього твору для усвідомлення його ідейно-естетичного змісту. Проте методика О. Дорошкевича зазнала впливу тогочасної ідеології щодо шкільного викладання літератури, зокрема адаптації до вимог трудової школи, комплексного програмування шкільних предметів, практикування лабораторного методу вивчення літератури та соціального аналізу художнього твору.

Проте не всі методисти підтримували ідею культурологічного підходу до навчання літератури. Наприклад, науково-методичні пошуки А. Машкіна зосереджувались на соціології літературних явищ, необхідності формування в учнів умінь соціологічного аналізу, погляди вченого були сконцентровані на соціальній природі та суспільних функціях літератури. Звісно, такий підхід негативно впливав на розвиток умінь учнів аналізувати, інтерпретувати літературні твори як різновид мистецтва. У «Методиці літератури» (1931) А. Машкін наголошував на провідній ролі шкільного предмета літератури в комуністичному вихованні учнів, водночас заперечував її вивчення як мистецтва слова [10]. Варто наголосити, що на методичних поглядах А. Машкіна позначилися особливості тогочасної ідеології, результати пошуків у галузі педагогіки та естетики.

Помітний внесок у розвиток проблеми реалізації культурологічного підходу на уроках літератури в перших десятиліттях ХХ століття зробила М. Рибнікова, яка доводила, що уроки літератури повинні спрямовуватися на досягнення загальної мети – осмислення учнями змісту художнього твору, авторського задуму, сприйняття образів творів різних жанрів, розуміння їх мови. Дослідниця рекомендувала використовувати такі методи і прийоми організації навчальної діяльності на уроці літератури, як читання, переказ, відповіді на запитання, вивчення напам'ять, учнівські твори тощо. На її думку, методи опрацювання художнього тексту здебільшого визначаються його природою, тобто змістом і формою [11, с. 58].

У книзі «Робота словесника у школі» М. Рибнікова наголошувала на необхідності використання творів живопису, малюнків із метою поглибленого вивчення учнями літературного твору. Учена розглядала засоби наочності як допоміжний засіб, оскільки на уроці літератури основне місце відводила художньому слову. Не можна не погодитись із її думкою про роль і значення образотворчого мистецтва на уроках літератури: «Оскільки письменник подає у своїх творах культуру, побут, історію, оскільки він змальовує зорові образи, ми використовуємо як коментарі ілюстрації та репродукції картин» [11, с. 252].

Серед методичних посібників фаховий інтерес для нас становить праця С. Касторського «Художня картина на уроках літератури» (1930) [12]. Слушними є думки автора щодо використання творів образотворчого мистецтва з метою зіставлення творчості письменника та художника, підкреслення контрастних особливостей сюжетної лінії у літературному творі та живописному полотні, розвитку мовлення учнів тощо. Обмеженням, на нашу думку, було твердження С. Касторського щодо використання репродукцій картин на уроках лише як засобу ілюстрування літературного твору. Водночас учений запропонував шляхи аналізу суміжних видів мистецтв на уроках літератури в аспекті їх зіставлення й порівняння. Погляди С. Касторського щодо доцільності використання на уроках літератури творів живопису підтримував Г. Розенблат, який наголошував на тому, що методичні ідеї вченого «не втратили свого значення і можуть бути використані вчителями літератури у старшій школі» [13, с. 230].

Висновки і пропозиції. Отже, здобутки методичної думки 10–30-х рр. ХХ століття, незважаючи на помітну суперечність між надбаннями дореволюційної та радянської шкіл, стали основою для подальших педагогічних пошуків засновників української методики літератури та плідними передумовами ефективної літературної освіти на культурологічних засадах другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Перспективу подальшої роботи вба-

чаємо в аналізі поетапного становлення і розвитку культурологічного підходу у шкільній літературній освіті другої половини ХХ століття.

Список використаної літератури:

1. Гупан Н.М. Українська історіософія історії педагогіки. Київ : «А.П.Н.», 2002. 224 с.
2. Яценко Т.О. Тенденції розвитку методики навчання української літератури в загальноосвітніх навчальних закладах (друга половина ХХ – початок ХХІ століття) : монографія. Київ : Пед. думка, 2016. 360 с.
3. Шляхи розвитку української пролетарської культури : зб. матеріалів. Харків, 1923. С. 336.
4. Климентовъ А.А. Методика преподавания родного языка: руководство для учит. ин-въ, учит. семинарий, пед. клас. жен. гимназий и для народ. учит. Феодосия : Типография И.М. Косенко, 1906. 200 с.
5. Алексюк А.М. Розвиток теорії загальних методів навчання в радянській педагогіці (1917–1971) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 ; Київ. держ. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. Київ, 1972. 363 с.
6. Огієнко І.І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. Київ : Абрис, 1991. 272 с.
7. Базиль Л.О. Становлення і розвиток шкільної літературної освіти в Україні у 1918–1938 рр. : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 ; Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2004. 148 с.
8. Дорошкевич О.К. Огляд життя середньої школи. Вільна українська школа. 1918. № 5–6. С. 6–7, 47–53.
9. Дорошкевич О.К. Українська література в школі (Спроба методики). Київ : Книгоспілка, 1921. 286 с.
10. Машкін А.П. Методика літератури. Харків : Рад. шк., 1931. 236 с.
11. Рыбникова М.А. Очерки по методике литературного чтения : пособ. для учителя. 4-е изд, испр. Москва : Просвещение, 1985. 288 с.
12. Касторский С.В. Художественная картина на уроках литературы. Москва : Работник просвещения, 1930. 133 с.
13. Розенблат Г.Г. К вопросу об истории преподавания литературы в средней школе. Ленинград, 1956. Т. 144. С. 230.

Hohol N. Formation and development of the culturological approach to the Literature teaching in the scientific and methodical thought of the 10–30's of the XX century

The article is devoted to the investigation of the status and perspectives of implementing the culturological approach to Literature teaching (Russian and Ukrainian) in secondary educational establishments of both Ukrainian SSR and UNR in the 10–30's of the XX century. On the studying basis of archival documents, curriculum plans, programs, textbooks and analysis of scientists' scientific researches it is found out that this problem was not the subject of system research and reflection of the national literary education experience. It is proved that at this historical period there was a modernize and transformation of the whole school education and literary in particular in the development conditions of the Soviet school on the communist principles. And the ideas of humanizing education based on the interaction of arts, laid by leading educators and methodists in the nineteenth century, were submitted through the visibility principle (V. Holubkov, M. Rybnikova, S. Kastorskiy, H. Rosenblatt and others). It is emphasized that the culturological approach to Literature teaching at school was reduced to the international ideologized dogmas, defined by numerous party decrees. Also there were no methodical recommendations on the using of interconnected arts at the Literature lessons there. The emphasis is made on the fact that the process of development of pedagogical science, history of pedagogy and methodic of literature was improved during the period of the UNR, and the culturological direction of the literary education gained an expressive forming significance in the context of the Ukrainian educational ideal. It is found out that the Ukrainian Methodists (O. Doroshkevych, I. Ohienko, S. Rusova and others) discovered the multi-purpose potential of literary education, embodied the ideas of activating the pupils' cognitive interests, the development of their creative independence and their skills of oral speech and written language, and others like that. It is established that, despite of a noticeable contradiction between the pre-revolutionary and Soviet schools, the achievements of the methodical thought of the 10–30's of the XX century became the basis for further founders' pedagogical searches of the Ukrainian methodic of literature and productive preconditions for effective literary education on the culturological basis of the second half of the XX and the beginning of the XXI century.

Key words: Soviet school, national school of the UNR period, Literature lessons (Ukrainian and Russian), culturological approach to the literature studying, visibility principle.